

FARABÎ'NİN SİYASET FELSEFESİNDEKİ “İLK BAŞKAN” (ER-REİSÜ'L-EVVEL) OĞUZ HAN OLABİLİR Mİ?

İsmail ERDOĞAN*

Giriş: Farabî'nin Kısa Hayat Hikâyesi

Büyük Türk-İslam filozofu Farabî'nin *Kitabu'l-Mille, es-Siyasetü'l-Medeniyye ve el-Medinetü'l-Fazıla* gibi eserlerinde ele aldığı siyaset anlayışında İlk Başkan (er-Reisü'l-Evvel) tiplemesinin önemli bir yeri bulunmaktadır. Ancak Farabî'nin İlk Başkanının ütöpik bir tipleme mi yoksa gerçek bir kişilik mi olduğu üzerinde tartışmalar hâlen devam etmektedir. Ağırlıklı olan görüş, ilk başkan tiplemesinin belli bir kişilik yerine bir takım özellikleri taşıyan filozof, peygamber veya hem filozof hem de peygamberleri temsil ettiğiidir.

Bir kısım felsefe araştırmacılarına göre Farabî'nin kendisi filozof olduğu için, İlk Başkan da doğal olarak filozof olmalıdır. Kimi araştırmacılara göre ise Farabî Müslüman olduğu için, İlk Başkan olarak gösterdiği ideal başkanın bir Peygamber yani

---

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ismailerdogan@firat.edu.tr

H. Muhammed olması gerekir. Ancak biz bu iki görüşün yanında, Farabî'nin Türk olmasını da hesaba katarak İlk Başkan'ın Türk devlet anlayışındaki Kağan, Hakan veya diğer adlarla anılan yöneticiler de olabileceğini ileri sürmekteyiz. Çünkü Farabî Oğuz Türklerinin yaşadığı bir bölge olan Farab'da doğmuş ve hem babası (ordu komutanı) hem de kendisi (vali/kadı) Türk devlet idaresinde uzun yıllar görev yapmıştır. Dolayısıyla Farabî erdemli bir toplum oluşturmak için felsefî, dinî ve ananevî (töresel) görüşleri birleştirmiş ve bunları gerçekleştirmek için filozof, peygamber ve kağanın özelliklerini mezceden bir başkan anlayışını ortaya atmıştır. Bize göre Farabî'nin İlk Başkan tanımına en uygun şahsiyet Oğuz Han olmalıdır. Zira Oğuz Han birçok kaynağa göre hem bilge (filozof), hem peygamber hem de devlet başkanıdır. Bu iddiamızı destekleyecek birçok argümanı sunmadan önce Farabî'nin hayatı hakkında kısa bir bilgi vermemiz konunun anlaşılması açısından faydalı olacaktır.

İslam felsefesini metot, terminoloji ve problemler açısından temellendiren ünlü Türk-İslam filozofu Ebû Nasr Muhammed el-Farabî et-Türkî (ö. 339/950)'nin Türkistan'ın Fârâb şehri (bugünkü Kazakistan sınırları içinde eski bir şehir olan Otrar) yakınlarındaki Vesiç'te yaklaşık h. 258 (m. 871-72) yılında doğduğu sanılmaktadır.

Farabî'nin, Sâmanîler Devleti'nin hâkimiyetinde önemli bir eğitim ve kültür merkezi konumunda bulunan Fârâb'da iyi bir tahsil gördüğü anlaşılmaktadır. Kaşgarlı Mahmut ve Mukaddesi'nin de belirttiğine göre Farab bölgesi Oğuz Türklerinin yoğun olarak yaşadığı önemli merkezlerden birisiydi (Kaşgarlı Mahmud, 2014: 213; Mukaddesi, 2015: 277-78)

Farabî bürokrat bir aileden gelmektedir. Babası ordu komutanlığı yapmış, kendisi de yıllarca kadılık görevlerinde bulunmuştur. Dolayısıyla devlet ve siyaset işlerini hem teorik

hem de pratik olarak iyi bilmektedir. Uzun yıllar devlet yönetiminde görevli olan Farabî, bu görevlerini bırakarak önce Buhara, Semerkant, Merv ve Belh gibi önemli ilim ve kültür merkezlerini ziyaret etmiş ve daha sonrada Bağdat'a gelerek mantık ve felsefe tahsil etmiştir.

Bağdat'a gittiğinde kırk yaşını geçmiş olan Farabî, burada dönemin en büyük dil bilgini İbnü's-Serrâc'dan Arapça okumuş, kendisi de ona mantık okutmuştur. Filozof'un mantık ve felsefe alanında kendisinden büyük ölçüde istifade ettiği kişi ise Harranlı Yuhannâ b. Haylân'dır. Yirmi yıl kadar Bağdat'ta ikamet eden ve eserlerinin çoğunu burada kaleme alan filozof, bu şehirde meydana gelen karışıklıklar sebebiyle yaklaşık 941 yılında Şam'a gider. İlerlemiş yaşına rağmen Farabî 948'de Mısır'a kısa bir seyahat yaptıktan sonra tekrar Şam'a döner ve 950 yılında seksen yaşlarında orada vefat eder. Cenazesine önde gelen on beş devlet büyüğüyle birlikte, üç yıl kadar himayesinde bulunduğu Emîr Seyfüddevle de katılır. Naaş Bâbüssağir denilen semtin dışında toprağa verilir.

Farabî kısa boylu, köse sakallı, zayıf, naif bir bünyeye sahip olup yaşadığı sürece Orta Asya'ya özgü Türk kıyafetlerinden hiç vazgeçmemiştir. Maddi servete değer vermeyen, şöhret ve gösterişten nefret eden, ruh ve ahlak temizliğini her şeyin üstünde tutan bir zahittir. İlim ve sana tadamlarına büyük değer vermesiyle tanınan Emir Seyfüddevle, filozofa ikram ve ihsanda bulunmak istemişse de Farabî günlük ihtiyacını karşılayacak 4 dirhem gümüş paradan başkasını kabul etmemiştir (Roux, 2008: 257; Aydın, 2008: 23-25).

Farabî'nin yetmiş dil bildiği kaynaklarda dile getirilen bir husustur. Şüphesiz bu telakki onun çok dil bildiği anlamında mecazi bir ifadedir ve abartılmış da olsa bir gerçeği vurgulamaktadır. Zira filozofun bazı eserlerinde bazen Arapça bir kelime veya terimin Grekçe, Süryanice, Farsça ve Soğdca'daki

karşılıklarını verdiğine bakılırsa onun ana dili olan Türkçeden başka beş-altı dil bildiğini kabul etmek gerekir.

Genellikle münzevi bir hayat yaşamayı seven Farabî, hiç evlenmemiş ve mal mülk edinmemiştir. Fırsat buldukça vaktini su kıyılarında ve bağlık bahçelik yerlerde geçirmiş, öğrencileriyle de buralarda buluşmuştur.

Farabî, İslam düşüncesinde Aristocu felsefe anlayışı anlamına gelen Meşşâî akıma, kendi inanç ve kültürünün temelini oluşturan uluhiyet, nübüvvet ve meâd (ahiret) akidesinin yanı sıra Eflatun ve Yeni Eflatunculuk'tan aldığı bazı unsurları da ilave etmiştir. Böylece eklektik bir sistem kuran Farabî, kazandığı haklı şöhretten dolayı Aristo'dan sonra "Muallim-i Sâni" (İkinci Üstad) unvanıyla anılmıştır. "Sen mi daha bilgilsin yoksa Aristo mu?" diye soranlara, "Eğer Aristo'ya yetişseydim onun en seçkin talebelerinden olurum." (İbn Ebî Usaybiya, 1965: 606) diyerek kendinden beklenen ölçülü davranışı göstermiştir.

Siyaset Felsefesi ve Erdemli Toplum Anlayışı

Farabî'nin siyaset felsefesinin ana eksenini "Erdemli Toplum" (el-Medinetü'l-Fâzıla) görüşü oluşturmaktadır. Ona göre sosyal bir varlık olan insan, varlığını devam ettirmede ve yetkinliklerinin en üstününe ulaşmada, başka insanların yardımıyla gerçekleşecek birçok şeye muhtaçtır. İnsanlar bu ihtiyaçlarını tek başlarına yerine getiremezler. Dolayısıyla bunların yerine getirilmesi için diğer insanlarla dayanışma içinde olmak kaçınılmazdır. Bundan dolayı her insan sahip olduğu doğal yaratılışının bir gereği olarak mükemmelliğe ulaşabilmek için bir araya gelerek yardımlaşmak zorundadır. İşte insanların bir araya gelişleri onların kurdukları toplumun şeklini de belirlemektedir.

Farabî insanların oluşturdukları toplulukları temelde iki kategoriye ayırmaktadır: Tam anlamıyla toplum haline gelmiş olanlar (Kâmil-Mükemmel Toplum) ve henüz toplum haline gelmemiş olanlar (Eksik Toplum). Farabî'nin tam olmayan veya eksik topluluk olarak isimlendirdiği toplum tipi bugünkü anlamıyla *cemaat* toplumu, tam toplum diye adlandırdığı toplum tipi ise *cemiyet* toplumu olarak ele alınabilir.

Meydana gelen bu toplum (el-ictimâ'), ya tam olur (kâmile) ya da olmaz. Tam toplum, büyük, orta ve küçük sınıflardan oluşur. Büyük toplum, dünyanın bayındır(el-ma'mûr) yerlerindeki topluluğun bir araya gelmesiyle; orta toplum, dünyanın bayındır yerindeki bir milletin (el-ümme) bir araya gelmesiyle; küçük toplum ise milletin oturduğu yerin bir bölgesindeki şehir (el-medîne) halkının bir araya gelmesiyle oluşur. Tam-olmayan toplum ise, köy halkı, mahalle halkı, sokaktaki topluluk ve evdeki topluluktur (Cihan, 2004: 19).

Farabî, bir köy halkının, bir mahalle halkının, sokakta oturanların ya da bir ev halkının küçük birer birlik olduklarını; ancak bu birliğin eksik olduğunu belirtir. En üstün iyiliğe ve en büyük mükemmelliğe ancak şehirde ulaşılabileceğine inanmaktadır. Ancak Farabî her şehirde de mutluluğun ve erdemin yakalanamayacağına, sadece insanları birbirine yardım eden şehirlerde mutluluğun ve erdemin geçerliliğine işaret etmektedir. O'na göre bütün şehirler mutluluğu elde etmeye yönelik birbirlerine yardım eden şehirlerle birlikte erdemli milleti, birbirlerine yardım eden erdemli milletlerle birlikte de mükemmel evrensel devleti oluşturacaklardır (Bayraklı, 1983: 90).

Toplumların erdemli bir biçimde yaşaması için uyulması gereken birtakım kurallar olmalıdır. Bu kuralların ilk kez kim veya kimler tarafından ortaya konulduğu önemlidir. Zira bu kurallar yetkin bir kişi veya kişiler tarafından ortaya atılır ve

uygulama sahasına konursa, insanlık için bir kurtuluş ve gelecek nesiller için ise temeli sağlam bir başlangıç olur.

Farabî bu amaçla bir toplumun erdemli toplum olabilmesi için uyulması gereken kuralları tespit edip uygulayan kişiye “İlk Başkan” (er-Reisü'l-Evvel) adını verir.

Farabî’de İlk Başkan Figürü ve İlk Başkanın Özellikleri

Farabî’nin devlet anlayışının merkezinde İlk Başkan tiplemesi yer almaktadır. Onun eserlerinden anladığımıza göre tarihte yaşamış ve görevini tamamlamış olan ilk başkan, henüz millet olamamış bir toplumu erdemli bir toplum ve nihayetinde de erdemli bir dünya oluşturma amacı güden ve bunu da fiile döken mümtaz bir şahsiyettir. İlk yönetici, Allah’ın evreni nasıl yönettiğini model alarak toplumu yöneten ve böylece teşkilatlanmış örnek bir devlet meydana getiren kişidir. Bu nedenle erdemli devletin yöneticisi sıradan bir yönetici olamaz. Çünkü ideal bir yönetici temelde şu iki özelliğe sahip olmalıdır: Birincisi, yönetici yaratılışı ve tabiatı bakımından yöneticiliğe yatkın olmalıdır. İkincisi, yöneticilikle alakalı iradî meleke ve karakterleri kazanmış olmalıdır.

Farabî, doğuştan yöneticiliğe yatkın olmayı göstermek üzere, on iki nitelik saymaktadır. Ona göre erdemli bir toplumun yöneticisi; bedenen sağlam olup fiillerini yapabilme yeterliliğine, iyi anlama ve iyi idrak etme yeteneğine, kuvvetli hafıza ve hatırlama gücüne, tabiatı icabı bilgi edinmeyi, öğrenmeyi, doğruluğu, adaleti sevme, yalandan, yalancılardan, zulümden nefret etme, yemek, içmek, kumar, altın, gümüş vb. şeyler peşinde koşmama, yüksek ruhlu, azimli, kararlı, cesur olma ve güzel konuşma kabiliyetine sahip olmalıdır.

Yöneticinin kazanması gereken iradî meleke ve karakter ise kendisiyle gerçek mutluluğun elde edileceği her fiile, yani nazarî, fikrî ve ahlaki erdemlere vakıf olmak gelmektedir (Farabî, 2013:102).

Acaba bütün bu nitelikleri haiz bir insan olabilir mi? Fârâbî'ye göre bütün bu niteliklerin tek bir insanda bir araya gelmesi zor olsa da, eskilerin ilâhi insan dediği böyle bir insanın bulunması kesinlikle mümkündür. Ancak tabii olarak onlara yatkın olan insanlara çok uzun zaman aralıklarında rastlanılmaktadır.

Nitekim söz konusu fitrî yatkınlıklarla iradî meleke ve karakterler bir insanda birleştiğinde Fârâbî'deki erdemli devletin ve erdemli milletin "İlk Başkan"ı kavramının kapsamı netleşmiş olmaktadır. Ona göre kendisinde bu özelliklerin birleştiği kişi, üzerinde başka hiçbir insanın hükmü olmayan; bütün fiillerinde taklit edilecek, sözlerine ve yönlendirmelerine uyulabilecek örnek insandır (Farabi, 2002: 258 vd.).

Mutlak anlamda ilk yönetici başka bir kimsenin hiçbir şeyde kendisini yönetmesine gerek duymayan, sahip olduğu marifet ve hüneler sayesinde kendisine kılavuzluk edecek birini aramayan kimsedir. Bu şahsiyetin en temel vazifesi adaleti tesis etmek suretiyle mutlu bir toplum oluşturmaktır. Bunun meydana gelmesi bilgiye bağlıdır. Bilgi ise ya Tanrısal bir vahiy ile ya da eğitimle elde edilir.

Eğer bilgi Tanrısal bir bilgi olursa bu durumda İlk Başkan peygamber olmalıdır. Şayet devleti yönetme bilgisi eğitim ile elde edilirse bu durumda da İlk Başkanın filozof olması gerekir. Filozofun iyi bir yönetici olması için de uzun bir süre tecrübe elde etmek suretiyle başkanlığı bir sanat haline getirmesi önemlidir. Ancak bu sanat, sanatların en üstünü olup diğer tüm sanatları da içerisinde barındıran bir sanattır. İşte bu yetkinliğe erişen kimse Peygamberin aldığı gibi olmasa da

vahiy almaya yatkın bir hale gelmektedir (Farabi, 2013: 94). Farabî'nin kastettiği bu vahye "siyasi vahiy" de diyebiliriz.

Peki, Farabî'nin İlk başkan olarak sunmuş olduğu bu kişi tamamen hayali mi yoksa tarihte yaşamış olan bir yöneticiden etkilenilerek tahayyül edilen birisi midir? Daha doğrusu Farabî'nin İlk Başkan olarak nitelediği şahsiyet ütöpik bir başkan mı yoksa geçmişte bir devleti yönetmiş olan model bir başkan mıdır? Eğer model bir başkanı ise bu şahsiyet kim olabilir?

Bu hususta bir takım görüş farklılığı bulunmaktadır. Bir kısım araştırmacı Farabî'nin ilk başkanının filozof olduğunu, bir kısmı ise peygamber olduğunu ileri sürerler.

Biz bu iki görüşe katılmakla birlikte hem peygamber, hem filozof ve hem de yönetici görevlerini üslenmiş bir şahsiyetin daha uygun olacağı kanaatindeyiz. Bize göre bu şahsiyet, Türk devlet geleneğinin vazgeçilmez figürü olan Kağan/Hakan/İlhan veya buna benzer unvanlara sahip yöneticilerdir. Bunların model aldıkları şahsiyet ise kurulmuş olan bütün Türk devletlerinin teşkilatları üzerinde önemli bir etkisi olan Oğuz Han ve onun töresidir.

Ancak şunu da belirtelim ki, destanlardaki Oğuz'u, Hunlar'ın Oğuz Han'ı ile karıştırmamak lazım. Destanlardaki Oğuz, Türk ve Turani soylu milletlerin kendisinden türediği ilk insan demektir (Bayraktar, 2011: 63-65).

Şimdi de bu hususları biraz açalım:

a) İlk Başkanın Peygamber Olduğu Görüşü

Kimi araştırmacılara göre Farabî'nin İlk Başkanı peygamber olmalıdır. Çünkü peygamber vahiy alan bir şahsiyet olduğu için gerekli bilgiyi doğrudan Allah'tan almaktadır. Ancak bu peygamber hangi peygamber olabilir? Çünkü Farabî hiçbir peygamber ismi vermemiştir. Farabî'nin Müslüman olmasına

istinaden bu peygamberin doğal olarak Hz. Muhammed olması gerekir. Ancak Farabî'nin siyasi görüşlerinden etkilenen Yahudi filozofu İbn Meymun, bu peygamberi Hz Musa olarak kabul eder.

Bu görüşü savunanların başında Dietrici. T.J. de Boer, R. Walzer, E.I.J. Rosenthal, Arnaldez ve Muhsin Mehdi gibi araştırmacılar gelmektedir. Mesela, Arnaldez'e göre Şehir'i kuran kanun koyucu, Allah'dan vahyedilen Kanun'u alan peygamberdir. Yöneticiler ise, bu Kanun'u uygulayacak, bütün sâfiyeti içerisinde muhafaza edecek ve onu saydıracak olan başkan, halife veya imam olacaktır. Dolayısıyla peygamber ve kendisini cemaatin başında izleyecek olan halefler hep bilge olmalıdırlar. Çünkü peygamberler sadece din kuralları koyan şahsiyetler değil, aynı zamanda siyaseti de elinde bulunduran kimselerdir. Dolayısıyla onlar toplumu her yönden kontrol altına alan ve yeni bir istikamete doğru evrilmesi için çaba sarf eden üstün yetenekli şahsiyetlerdir (Bayraklı, 1983: 112-120).

b) İlk Başkanın Filozof Olduğu Görüşü

Farabî'nin fikirlerinden anladığımıza göre, eğer ilk başkan peygamber değilse mutlaka filozof olmalıdır. Çünkü filozof vahiy almamakla birlikte eğitim ve tecrübe yoluyla erdemli bir toplum oluşturabilir. Farabî'nin bu görüşünde Antik Yunan filozofu Eflatun (Platon)'un fikirlerinin önemli bir payının olduğu inkar edilemez. Bundan dolayı onun ilk başkan anlayışının Platon kaynaklı kral-filozof olabileceği ileri sürülmektedir (Bayraklı, 1983: 118). Çünkü Platon'a göre gerçek kuralları koyanlar mutlaka filozof olmalıdır. Filozof niteliksel açıdan itidale, doğruluk ve adalete uygun biçimde kurallar koyacaktır.

Böylece Farabî, filozofu ilk yönetici veya imamla eşitlediğinde ideal erdemli şehrin yöneticisiyle Platon'un filozof-kralı arasındaki sentezi de tamamlamış olmaktadır.

c) İlk Başkanın Hem Filozof Hem Peygamber Hem de Yönetici Olduğu Görüşü

Farabî'nin ilk başkanının kim olduğunu anlayabilmek için hem İslam inancının, hem felsefe tarihinin ve hem de Türk tarihinin iyi araştırılması gerektiği kanaatindeyiz. Çünkü bu üç alan iyi bilinmediği zaman Farabî'nin fikirleri de yeterince anlaşılmamış olur. Bundan dolayı Felsefe tarihini iyi bilmekle birlikte Türk tarihi bilinmez ise veya Türk tarihi iyi bilindiği halde felsefe tarihi iyi bilinmezse ya da Felsefe ve İslam tarihi iyi bilindiği halde Türk tarihi iyi bilinmezse Farabî'nin siyaset felsefesini tam olarak anlamak mümkün değildir.

Tarihe baktığımızda görürüz ki Türklerde devlet zihniyeti asırların tecrübesi ile gerçekçi bir yola girmişti. Bu sebeple devletin yapısı ve idaresi hakkındaki fikirler berrak, açık ve seçik bir hale gelmişti. Türklerin devlet anlayışlarında toplum hayatının sırları çözülmüş ve pratik hayatta defalarca tecrübe edilmişti (Ögel, 2014: 300).

İşte Farabî'nin yaşadığı dönemlerde henüz Müslüman olmuş olan Türklerde devlet düzeni kusursuz bir şekilde işlemekle birlikte Türklük bilinci de çok yüksekti. Mesela Türk adının Tanrı tarafından konulduğu, Türklerin dünyaya nizam vermek için yaratıldığı, Türklerin adaletli bir yönetim sergilediği, onların uzun bir hakimiyet dönemlerinin olacağı ve bundan dolayı da Türkçenin öğrenilmesinin gerektiği şeklinde bir inanç hakimdi. Bununla ilgili olarak Kaşgarlı Mahmut şöyle bir hadis rivayet etmektedir: **“Türk dilini öğreniniz, çünkü onların çok uzun sürecek saltanatları vardır.”** Ona göre, eğer bu hadis sahih ise Türkçeyi öğrenmek vaciptir. Şayet hadis sahih değilse, akıl bunu emretmektedir. Yani her durumda Türkçenin öğrenilmesi bir zorunluluktur (Kaşgarlı Mahmud, 2014: 1).

Bugüne kadar yapılan araştırmalarda da üzülererek belirtmek gerekir ki Türk tarihi ve Türk devlet fikri dikkate alınmadan Farabî'nin siyaset felsefesi ele alınmaya çalışılmış ve doğal olarak da onun siyaset felsefesi tam olarak anlaşılamamıştır.

Bize göre Farabî'nin İlk Başkan olarak tanımladığı şahsiyet, hem peygamber hem filozof (bilge) ve hem de Kağan olması bakımından Türk Devlet geleneğinin önemli bir figürü olan Oğuz Han'dır. Bu görüşümüzü izah etmeden önce Farabî'nin siyaset felsefesi anlayışının Türk devlet geleneğinden gelmiş olduğuna dair bir çalışma yapan A. Kamil Cihan'ın şu tespitlerini özetle paylaşmak istiyorum:

Çoğu araştırmacılar, Farabî'nin kaynaklarını belirleme noktasında, onun eski Yunan felsefesine çok şey borçlu olduğunu, Müslüman olmasından dolayı İslam kültürünün de bunda payı bulunduğunu belirtmekle birlikte, Farabî'nin kaynağı olarak Arap ve İnan devlet sistemlerini örnek göstermektedirler. Bazıları da Farabî'nin ideal devletini, dönemin Roma veya Sasanî İmparatorluğu gibi küresel bir güç olan büyük devletlere benzetir.

Türk kültürü ile Farabî arasındaki ilişkiyi ortaya koyan kimi çalışmalar olmakla birlikte, siyaset konusunda bir boşluğu da ortadadır. Özellikle Destanlarda ve Orhon Yazıtlarında ifadesini bulan Türk Devlet anlayışı ile Farabî'nin siyaset felsefesi karşılaştırmalı olarak incelenirse, büyük benzerliklere rastlanır. Bu benzerliği, tesadüf ile değil de tevarüs ile açıklamanın uygun olacağını düşünüyoruz. Zira, Farabî'nin doğduğu yer, aldığı aile eğitimi, mensubu bulunduğu kültür çevresi, temel konulara yaklaşımı ve kullandığı kimi kavramlar dikkate alındığında, Türk devlet düşüncesinin Farabî'nin siyaset anlayışını etkilemiş olma ihtimalinin yüksek olduğu tahmin edilebilir. Çünkü insan, kültürün yapıcısı olduğu gibi aynı zamanda onun taşıyıcısıdır da. Bir başka deyişle kültür, insanın

ürünü olduğu gibi, insan da kültürün bir ürünüdür. Dolayısıyla Farabî'nin, ailesinden ve çevresinden miras olarak aldığı Türk kültürünü, bir kaynak olarak görmesini ve onu değerlendirmesini toplumsal hayatın bir sonucu olarak görmek mümkündür.

Kanaatimizce, Türklerdeki "*cihan hakimiyeti mefkuresi*" şeklinde ifadesini bulan dünyayı yönetme düşüncesi, Farabî'nin kaynakları arasına ilave edilmelidir. Zira "bir dünya devleti kurma ideali, her çağda Türk devlet fikrinin temelini oluşturmuş" olduğu gibi, Kağan da "yeryüzünün hükümdarı" olarak düşünülmüştür. Destanlara yansımış bir örnek olarak Oğuz Han'ın seferlerini, "dünya hükümdarı (Ajun begi) kabul edilen Alp Er Tunga'yı"; tarihe geçmiş bir örnek olarak Mete (Moatun İ.Ö. 174) ile oğlunun seferlerini; Attila'nın ilâhî menşe'den geldiğine ve dünyanın kendine ait olduğuna inanmasını; I. ve II. Göktürk Devletinin yayılışını hatırlamak, bu hususta yeterli olur kanaatindeyiz (Cihan, 2004: 25 vd.).

Cihan'ın bu görüşlerini destekleyecek birçok araştırmanın daha önceden de yapıldığını görmekteyiz. Meselâ Ziya Gökalp'e göre Türkler devlet kurma ve yönetme kabiliyetlerini tarihten önce tamamlamışlardır. Tarih, Türkleri aşiret halinde değil, "İl/El" halinde görmüştür (Gökalp, 1976: 51). İl ise Eski Türklerde siyasi, müstakil ve muhtar bir cemiyet olup, devletin en basit şeklidir. İl siyasi bir yapı olmakla birlikte kavmi bir topluluk manasında değil, etnisiteden kurtularak millet olma yolunda katedilen ilk mertebedir. İl hem bir din, hem bir devlet hem de barışçılık ahlakı esası üzerine kurulmuştur. İl'in üstünde Tudunluk, Yabguluk, Hakanlık ve en son İlhanlık mertebeleri bulunmaktadır (Gökalp, 1976: 27, 166-67; Gökalp, 2010: 71).

Görüldüğü üzere Türk devlet geleneği, Farabî'den asırlarca önce tamamlanmış ve fiilen defalarca hayata geçirilmiştir.

Farabî'nin yaşadığı Farab bölgesinin Oğuz Türklerinin hakim olduğu bir bölge olması, Farabî'nin hem babasının ordu komutanı olarak hem de kendisinin kadı olarak Türk devlet yönetiminde fiilen bulunmaları, onun devlet ve devlet başkanı anlayışının şekillenmesinde etkili olmuştur diyebiliriz.

Önünde böyle bir devlet geleneği olan bir filozofun, bu gelenek yerine ütöpik bir devlet anlayışını savunması bize pek makul gelmemektedir.

Bu kısa açıklamadan sonra Farabî'nin İlk Başkan prototipinin niçin Oğuz Han olması gerektiğine dair argümanlarımızı şöyle sıralayabiliriz:

1) Farabî'ye göre İlk Başkan peygamber olmalıdır. Eğer Peygamber değilse filozof olmalıdır. Zira birisi vahiy ve diğeri de eğitim yoluyla bilgi elde etmektedirler (Farabî, 2002: 259).

Farabî'nin ileri sürdüğü her iki özelliğın de Oğuz Han'da bulunduğunu görmekteyiz. Destanlardaki bilgilere göre Oğuz Han hem bir peygamber hem de bir filozof (bilge) olarak kabul edilmektedir. Onun hayatı normal bir insandan ziyade bir peygamberin yaşadığı hayata benzemektedir. Şöyle ki Oğuz Han'ın dünyaya gelişi, çocukluğu, evlenmesi, devlet kurması gibi özellikleri onun olağanüstü bir insan olduğunu göstermektedir. Mesela Oğuz Han doğduğu zaman üç gün annesini emmemiş. Ancak her gün annesinin düşüne gırerek "Ey ana, Hak dine gel, eğer Tanrı'nın dinine girmezsen ölsem de senin sütünü emmem." demiş. Bunun üzerine annesi hak dine girmiş ve böylece Oğuz Han annesini emmiş.

Oğuz Han bir yaşına geldiği zaman kendisine bir isim verileceği sırada mucizevî bir şekilde kendi ismini kendisi koyarak adının "Oğuz" olduğunu söylemiş. Orada bulunan ileri gelenler bu duruma şaşırılmış ve "Bu çocuk uzun ömürlü, ulu devletli olacak ve ülkesinin topraklarını genişletecek." demişler.

Oğuz Han evlenme çağına geldiğinde babası onu kardeşlerinden birisinin kızıyla evlendirmek istemiş. Oğuz Han gerdek gecesi gelinin, hak dine girerek Tanrı'yı bir bilmesini istemiş. Ancak gelin bunu kabul etmeyince gerdekten vazgeçmiş. Daha sonra babası diğer kardeşinin kızıyla evlendirmek istemiş. Oğuz Han ondan da aynı şeyi istemiş. O da kabul etmeyince onunla da gerdeğe girmemiş. Üçüncü amcasının kızı aynı teklifi kabul etmiş ve Oğuz Han onunla gerdeğe girmiş.

Oğuz Han kavminin başına geçtikten sonra toplumun hak dine girmesi için mücadele vermiş ve bunu da başarmıştır (Sümer, 1959: 360-63; Ögel, 2014: 176-183; Gültepe, 2014: 277-282).

Oğuz Han ile ilgili bu bilgiler, onun bir peygamber veya veli olduğunu göstermektedir. Hatta Ziya Gökalp, Oğuz Türlerinin Oğuz Han'ı, bir din kurucusu olarak kabul ettiklerini bildirmektedir (Gökalp, 2010: 57).

2) Farabî'ye göre İlk Başkan idare işini Allah'tan gelen vahiy ile gerçekleştirir. Erdemli ilk başkanın yöneticilik mesleği, Allah'tan kendisine gelen vahiyle ilişkisi olan bir meslektir. Bu meslek de şu iki şekilden ya biriyle veya her ikisiyle birden gerçekleşir: a) Söz konusu görüş ve eylemlerin hepsi ilk başkana belirlenmiş olarak vahyedilir; b) Vahiy ve vahyeden yüce varlıktan elde ettikleri yeti ile ilk başkan bunları kendisi belirler (Farabî, 2002: 259, 272; Bayraklı, 1983: 136).

Farabî'nin bu anlayışını Türk devlet geleneğindeki "kut" anlayışı ile karşılaştırabiliriz. Böylece İlk Başkan aynı zamanda Tanrı tarafından gönderilmiş bir görevli olarak kabul edilmektedir. Bilindiği gibi eski Türkçede "kut" kelimesi baht, talih, zenginlik, rızık Tanrı'nın lütfu gibi anlamlara gelmektedir. Tıpkı vahiy kavramında olduğu gibi kut sadece insanların değil, hayvan ve bitkiler de dahil olmak üzere tüm yaratılmış

varlıkların muhtaç olduğu bir güç ve kudrettir (Tekin, 2003: 116).

Türk devlet telakkisinde yönetim erkinin bir unsuru olarak siyasi otorite veya siyasi iktidar kavramı kut sözü ile ifade edilmiştir. Kut kelimesi esasen siyasi hâkimiyet kudreti, yani devleti idare yetkisi ve otoritesi manasına gelmektedir. Kut, Tanrı'dan gelmiş olduğu için hükümdarlar "*Kut verilmiş insanlar*" olarak düşünülmüştür (Roux, 2012: 90-92). Mesela, İlteriş, Kutluğ Kağan, Kutluğ-Demir, Kutan, Kuttuk-Seyit, Kuttu-Bek, Kutluğ Boyla Tarhan, Kutluğ Bek, Kutluğ Buka, Kutluğ Tona gibi eski Türk Kağan ad ve unvanlarına baktığımızda da "kut" kelimesinin "*Tanrı'nın vermiş olduğu devlet idare etme yetki ve şansı*" anlamında kullanıldığını görmekteyiz (Tanyu, 1980: 75; Bogenbayev, Calmırza, 2014: 70).

Eski Türk hâkimiyet telakkisi, hükümdarda Tanrı bağışı bazı vasıfların varlığını kabul eden bir anlayıştı. Buna göre Türk hükümdarına idare etme hakkı Tanrı tarafından bir ilahi lütuf olarak bağışlanmıştır. Bir başka söyleyişle hükümdar, Tanrı irade ettiği, kendisine "kut", "ülüg" (nasib ve kısmet) ve "yarlıg" (Tanrı'nın izni ve kader) verdiği için hükümdardır ve siyasi iktidar otorite hakkına sahiptir. Yani onun, devleti idare etme hak ve selahiyetinin kaynağı kendisine kut veren Tanrı'dır. Bu bakımdan Türk kağanı adeta göğün yeryüzündeki temsilcisi gibidir (Ögel, 2001: 57). Yine Mete Han'ın -ki bazı tarihçilerce Oğuz Han olarak da kabul edilir- Çin imparatoruna gönderdiği mektubunda kendisini "*Tanrı tarafından tahta çıkarılmış büyük Hun Hakanı -Tanhu veya Tanju'su*" olarak tanımlaması bu durumu yansıtan bir örnektir (Ögel, 1981: 439).

Yine Oğuz Han yaşlandığı zaman çocuklarını etrafına toplar ve yaptığı hizmetler sonunda yaşlandığını ve "Gök Tanrı'ya borcunu ödediğini" belirtir. Onun bu ifadesi, kendisine Tanrı

tarafından devlet kurma ve yönetme kutunun verildiğini göstermektedir.

3) Farabî'ye göre İlk Başkanın nihai hedefi küçük toplumlardan şehir (medine), şehirden millet ve nihayet milletten de erdemli bir dünya toplumu oluşturmaktır (Bayraklı, 1983: 74). Ona göre üçüncü aşama, yetkin toplulukları oluşturur. Nitekim şehir, yetkinlik sıralamasının en alt basamağını temsil eder. Köy, mahalle, sokak ve ev (en küçük birlik) kusurlu/eksik bir toplumu meydana getirir. Mahalle ve köy şehir için vardır. Köy, şehirle hizmet ilişkisi içindedir. Mahalle ise, şehrin bir parçası olarak benzer hizmet ilişkisini sürdürür. Sokak mahal- lenin, ev ise sokağın bir parçasıdır. Şehir, bir milletin yaşadığı toprakların bir parçası; millet ise dünyanın bütün toplumları- nın bir parçasıdır (Farabî, 1991: 117-18; Farabî, 1997: 99-100).

Farabî'nin toplumu küçükten büyüğe doğru sıralaması ve erdemli toplumun en küçük birliklerden hareketle büyüğe doğru gitmesi gerektiği fikri de Türk toplum yapısını hatırlat- maktadır. Bilindiği gibi Türk toplumu izdivacı aile, pederi aile, soy, sop, boy (kabile), öz (aşiret) ve İl (Medine) şeklinde bir hiyerarşiyi takip etmektedir. Türkler tarih sahnesine çıktığın- da ilk altı basamağı tamamlamış ve İl seviyesine gelmiş bir konumda idiler. Bundan dolayı örgütlü toplumun en alt basa- mağı İl (medine) olarak biçimlenmişti (Gökalp, 1976: 167-69).

Farabî'nin de örgütlenmiş en alt toplumu medine yani İl olarak belirtmesinde Türk toplum hiyerarşisinin etkisinde kaldığı görülmektedir.

Destanlarda verilen bilgilere göre de Oğuz Han, dağınık halde bulunan Türk topluluklarını bir araya getirdikten sonra önce bölgeye ve sonra da dünyaya nizam vermeye çalışan ve bu amaçla ilk cihan devletinin kurucusu, boylara ad veren

“kutsal insan”, “veli”, “peygamber” ve “Tanrı’nın yeryüzündeki vekili” olarak görülmektedir.

Burada şunu da belirtelim ki Oğuz kelimesi, Türkçede kabile anlamına gelen “ok” sözcüğüne eski Türkçe çoğul eki olan “z” ekinin ilave edilmesiyle türemiş (ok+uz) olup, “kabileler” anlamına gelmektedir.

Oğuz kelimesinin anlamından da ortaya çıkmaktadır ki Oğuz Han, birleştiren, toplayan, cem eden bir kabile birliği yani bir millet ve milletlerin birleştirilmesiyle de cihan devleti kurmayı hedefleyen bir şahsiyet idi (Kafesoğlu, 2014: 144-45). Onun bu özelliğinin, kendisinden sonra devlet kurmuş olan tüm hakan, kağan, han ve ilhan gibi farklı unvanlara sahip Türk devlet adamları tarafından örnek alındığı görülmektedir.

Oğuz Han sadece Türklerin yaşadığı bölgelere değil, bütün dünyaya nizam vermeye gayret etmiştir. Böylece ilk cihan hakimiyeti Oğuz Han tarafından kurulmuştur. Oğuz Kağan Destanı, Oğuz Han’ın, tahminen yetmiş yıllık bir sefer sonucu Çin, Hindistan, İran, Azerbaycan, Irak, Suriye, Mısır, Anadolu (Rum), Rus ve hatta Frenk ülkelerini fethettiğinden bahsetmektedir. Aynı ideallerin daha sonra Kun (Hun), Göktürk, Selçuk ve Osmanlılara kadar uzandığını görmekteyiz.

Oğuz Kağan destanında “... *gök ise bayrağımız olsun.*” sözü, gök kubbenin altının tek bir Türk devleti gibi görüldüğünü belirten önemli bir delildir. Yine Uygurca yazılan bir Oğuz Kağan destanında Oğuz’un yeryüzünde belli bir yurdu yoktur. O bütün evreni kendi yurdu olarak görür. Onun için “güneş bayrak, gök çadır”dır (Kaplan, 2002: 104-105).

Destanlardaki bu ifadeler Oğuz Han’ın adil bir dünya düzeni kurmayı amaçladığını göstermektedir. Çünkü Türk devlet anlayışında Tanrı tarafından tayin edilen kağan, bütün insanlığın ve yeryüzünün hükümdarı sayılırdı. Farabî’nin İlk Başkanı

da nihâf olarak dünyaya adalet ve mutluluk getirmeyi amaçlamaktadır.

4) Farabî'ye göre bir toplumun erdemli toplum haline gelmesinde en büyük etken İlk Başkan'dır. Eğer İlk başkan iyi olursa toplum da iyi olur. Toplumun erdemli veya erdemsiz olması yöneticilerine bağlıdır (Aydınlı, 1987: 297). Bu anlayışa göre toplumda aşağıdan yukarıya değil, tam tersine yukarıdan aşağıya doğru bir şekillenme söz konusudur.

Türk devlet anlayışına baktığımız zaman da benzer özellikleri görürüz. Eğer Türk Milleti başına bir kahraman geçerse, siyaset ve medeniyette birden bire parlar ve kısa zamanda en üst seviyeye kadar yükselir. Şayet başına bir kahraman bulamazsa bölünmeye ve yok oluşa başlardı. Yok oluş başlayınca da bir anda sönüp giderdi (Gökalp, 1976: 33).

5) Farabî'ye göre İlk Başkan adaleti ve dolayısıyla da halkın mutluluğunu temin için gerekirse savaşabilme yeteneğine sahip olmalıdır (Bayraklı, 1983: 134). Ayrıca erdemli şehirde adalet, sevgi ile açıklanabilecek bir husustur. Erdemli şehirdeki adalet ve sevgi veya bunların ikisinin karışımı kozmik düzenin uyumundan doğmuş ve onlara uygun bir işleyişe sahip olan bir unsur olmuştur. Buna göre, erdemli şehrin mensuplarını birbirine bağlayan bağ ve sevgi, erdemli şehir için adalettir (Korkut, 2005: 164).

Destanlardaki Oğuz Han, yetmiş yıl kadar seferlerde bulunmuş ve o dönemde dünya coğrafyası olarak kabul edilen ülkeleri fethederek (Ögel, 2014: 204) adaleti sağlamıştır. Halkının mutluluğunu temin ederek, Tanrı'nın kendisine verdiği görevi yerine getirmenin huzuru ile ruhunu Yüce Tanrı'sına teslim etmiştir.

6) Farabîye göre herhangi bir kimseye, kanuna ve siyasi rejime tabi olmayan İlk Başkan, erdemli bir toplum oluşturabi-

lecek kanun koyma yetkisine sahiptir (Bayraklı, 1983: 134). Bu kanuna Farabî “mille” adını vermektedir. Mille kelimesi her ne kadar “din” anlamına gelse de Farabî’nin bu kelimeye yüklediği anlam, Türklerdeki “töre” kelimesinin ihtiva ettiği anlamın neredeyse aynıdır. Bundan dolayı mille kelimesi bazı yazarlarca “töre” olarak da dilimize çevrilmiştir (Şahin, 1997: 4-5).

Türk devlet geleneğinde töre, sosyal hayatı düzenleyen “mecburi” kaideler (normlar) bütünü olarak tanımlanmaktadır (Kafesolu, 2014: 237). Eski Türkler’de kağanın egemenliğinin, ona Gök-Tanrı tarafından verildiğine inanılmıştır. Eski Türk devlet sisteminde, Oğuz geleneğine uygun olarak kağanın hukuk kuralı koyma görevi, ülkeyi tanzim etme ve halkı düzene sokma ödevinin bir sonucudur. Buna Oğuz Töresi denir.

Bazı tarih kitapları, Osman Gazi’nin Oğuz beyleri tarafından hanlığa seçilmesini şu şekilde anlatır: “Siz kayı soyundan-sınız! Bu, Oğuz Han’dan sonra Oğuz beylerinin ağaları ve han-ları idi. Gün Han vasiyeti, Oğuz töresi gereğince Oğuz soyun-dan kimse olmayınca, hanlık ve padişahlık Kayı soyu var iken başka boy soyuna düşmez.” (Gökalp, 2010: 9).

Kağanın bu görevi ile ilgili olarak Orhun Yazıtları ve Kutadgu Bilig’de önemli ifadeler yer almaktadır. Örneğin, Orhun Yazıtları’nda geçen “...Amcam Kağan oturarak Türk milletini tekrar tanzim etti”, “... İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini, töresini tutuvermiş, düzenleyivermişler” ve “...bu alan içindeki pek çok halkı ben düzene soktum.” cümleleri dikkati çekmektedir (Pamir, 2009: 361-63).

Divân-u Lügâti’-Türk’te de kanun ve hukuk düzeni demek olan törenin önemi, “*İl kalır törü kalmas.*” (Kaşgarlı Mahmud, 2014: 443)yani “Ülke bırakılsa bile töre bırakılmaz.” şeklinde

belirtilmektedir. Bu söz törenin bir millet ve devlet için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

7) Farabî'ye göre erdemli bir toplum meydana getirmek için herhangi bir idare şeklinden çok devlet başkanının özellikleri önemlidir (Bayraklı, 1983: 134).

Türk devlet geleneğinde zaman zaman farklı yönetim şekilleri olsa da esas olan kağanın yetenekleridir. Oğuz Han'ın sistemleştirdiği devlet düzeninin ne olduğundan ziyade, onun şahsiyeti ve toplum üzerindeki etkileri önem arz etmektedir.

8. Farabî, İlk Başkanda bulunması gereken özelliklerin tamamının bir kişide bulunmaması durumunda şöyle bir çözüm önerisi düşünmüştür: Eğer bu özellikler iki kişi tarafından sağlanıyorsa, bu kişiler ortak olarak devleti yönetebilirler (Farabi, 2013: 106).

Farabî'nin bu fikrinin Türk devlet geleneğinde ender de olsa uygulandığını görmekteyiz. Meselâ bir ülkede Kağan olmasına rağmen kardeşlerinden birisi Yabgu unvanı ile devletin önemli bir bölgesinde hüküm sürüyor ve devletin zorda kalması durumunda yönetime ortak oluyordu. Bunun en güzel örneğini Büyük Selçuklu sultanlarından Tuğrul Bey göstererek devlet yönetimini kardeşi Çağrı Bey ile paylaşmıştır (Taneri, 1993:112-13).

9) Oğuz töresine dayalı olarak kurulan devletlerdeki bazı kavramlar ile Farabî'nin kullandığı kavramlar arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır. Mesela, Türk devlet geleneğinde devleti ve halkı yükselten kağan için "*bilge*" sözcüğü kullanılırken, Farabî "*fâdil*" sözcüğünü kullanmaktadır. Yine, devleti başarısız olarak yöneten, daha çok dâhilî, kısmen de haricî sebeplerle onu kaybettiren, halkı kul eden kağana "*biligsiz*" nitelemesi yapılmaktadır.

A. Kamil Cihan'ın vermiş olduğu bilgileri (Cihan, 2004: 30) de dikkate alarak, Farabî'nin kullandığı kimi kavramların Türk töresindeki karşılıklarını şu şekilde göstermemiz mümkündür:

Türk Töresi	Farabî
İl/El	Medîne
<i>Boy/ Uz</i>	Aşîre(t)
<i>Bodun</i>	Ümme(t)
Törü/Töre	<i>Mille(t)</i>
<i>Kut</i>	<i>Vahiy</i>
Oğuz Kağan	Reîsu'l- <i>Evvel</i>
Bilge Kağan	Reîsu'l-Fâdıl
Biligsiz Kağan	Reîsu'l-Câhil

SONUÇ

Farabî'nin İlk Başkanının Oğuz Han olabileceği şeklindeki iddiamızı, Türk devlet töresi ile Farabî'nin fikirleri arasında görülen benzerlikleri incelemek suretiyle göstermeye çalıştık. Bu benzerlikleri bir rastlantı olarak görmek yerine, Farabî'nin içinde yaşadığı toplumun tarihi ve düşünce yakınlıklarını dikkate alarak bir değerlendirme yapmamız doğru olacaktır. Çünkü Farabî gibi hem rasyonalist hem de Türk kültürüne bağlı bir filozofun sadece ütopyik bir devlet fikrini savunması bize çok mantıklı gelmemektedir. Bunun yerine tarihte tecrübe edilmiş ve başarıyla uygulanmış bir model üzerinde zamanın şartlarını da dikkate alarak yeni bir model geliştirmiş olması daha makul olmalıdır. Kanaatimizce Farabi Türk kültürü, felsefi birikim ve İslam dinini harmanlayarak ideal bir devlet fikri ortaya koymuştur. Bu modelde en önemli figürü olan İlk Başkan, ideal devletin merkezini oluşturmaktadır. Böyle bir başkan fikrinin tamamen hayalî bir şahsiyet olması yerine, tarihte devlet kurmuş ve geniş bir coğrafyaya hükmetmiş birisinin model alınarak ortaya sürülmesi daha gerçekçi olacaktır. Bize göre Farabî'nin yaptığı da budur. O, İlk Başkan tiplemesini Oğuz Han'dan esinlenerek oluşturmuş olmalıdır.

KAYNAKLAR

- Aydınlı, Y. (1987). "Farabînin siyaset Felsefesinde "İlk Başkan (er-Reis el-Evvel)" Kavramı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, C. 2, Yıl, 2, Bursa.
- Aydınlı, Y. (2008). *Fârâbî*, İstanbul: İsam Yayınları.
- Bayrakdar, M. (2011). *Kürtler Türkler'in Nesi Oluyor*, İstanbul: Kelam Yayınları.
- Bayraklı, B. (1983). *Farabî'de Devlet Felsefesi*, İstanbul: Doğuş Yayın ve Dağıtım.
- Bogenbayev, N. Calmırza, A. (2014). "Eski Türk Dünya Görüşündeki "Kut" Ve "Karga" Kavramları", *Millî Folklor*, Yıl 26, Sayı 103.
- Cihan, A. K. (2004). "Farabî'nin Siyâset Felsefesinde Türk Devlet Anlayışının İzleri", *Bilimname IV/1*, Kayseri.
- Farabî, (1991). *Kitâbü Arâ-i Ehli'l-Medîneti'l-Fâzıla*, (tah: A. Nasrî Nâdir), Beyrut.
- Farabî, (1997). *İdeal Devlet "el-Medînetü'l-Fâzıla"*, (Açıklamalı çev: Ahmet Arslan), Ankara: Divan Kitap.
- Farabî. (2002). *Kitabu'l-Mille* (Fatih Toktaş, "Farabî'nin Kitâbü'l-Mille Adlı Eserinin Takdim Ve Çevirisi" içinde), *Divan Dergisi*, 2002/1.
- Gökalp, Z. (1976). *Türk Medeniyeti Tarihi, (Birinci Kısım) İslamiyet'ten Evvel Türk Medeniyeti*, (Haz. K. Yaşar Koprman- Afşar İsmail Aka), İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Gökalp, Z. (2010). *Türk Töresi*, (Haz. Yalçın Toker), İstanbul: Toker Yayınları.
- Gültepe, N. (2014). *Türk Mitolojisi*, İstanbul: Resse Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2014). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kaplan, M. (2002). "Oğuz Kağan-Oğuz Han Destanı", *İslamiyet Öncesi Türk Destanları* (Haz. S. Sakaoğlu- A. Durmaz), İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kaşgarlı, M. (2014). *Divânu Lügati't-Türk* (Haz. A. Bican Ercilasın- Z. Akkoyunlu), Ankara: TDK Yayınları.
- Korkut, Ş. (2005). *Farabî'nin Siyaset Felsefesinin Temel Problemleri Ve Kökenleri* (Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst).
- Mukaddesî, M.A. (2015). *İslâm Coğrafyası/Ahsenü't-Takâsîm* (Çeviri ve notlar, D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.
- Ögel, B. (1981). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi-I*, İstanbul: KB Yayınları.
- Ögel, B. (2001). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Ögel, B. (2014). *Türk Mitolojisi, C.I*, Ankara: TTK Yayınları.
- Pamir, A. (2009). "Orta - Asya Türk Hukukunda "Töre" Kavramı", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.58, S.2.
- Roux, J. P. (2008). *Türklerin Tarihi Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl*, (Çev. Aykut Kazancıgil- L. Arslan Özcan), İstanbul: Kabalcı Yayınları.

- Roux, J.P. (2012). *Eski Türk Mitolojisi* (Çev. M. Yaşar Sağlam), Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Sümer, F. (1959). "Oğuzlar'a Ait Destani Mahiyette Eserler, I. Reşîdüddîn Oğuznâmesi", AÜDTCF Dergisi, S:3-4.
- Şahin, H. (1997). "Çevirenin Önsözü" *Farabî, Törelerin İçyüzü* içinde Kayseri.
- Taneri, A. (1993). *Türk Devlet Geleneği*, İstanbul: M.E.B. Yayınları.
- Tanyu, H. (1980). *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara, AÜİF Yayınları.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Yazıtları, Yıldız, Dil ve Edebiyat Dizisi: 1*, İstanbul: Kitap Matbaası.